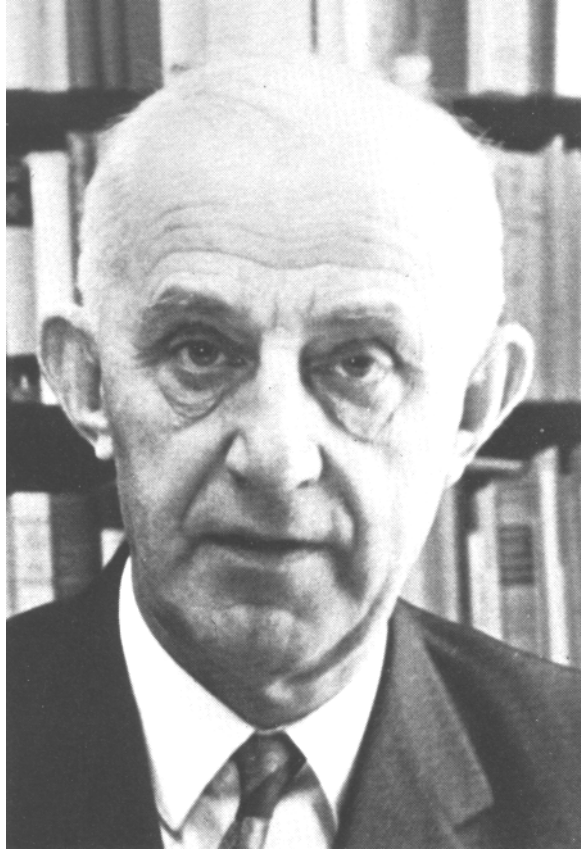

Sven Kjöll erström

Av *Lars Eckerdal*

I Svensk Teologisk Kvartalskrift (STK) infördes i andra häftet 1931 en uppsats med titeln »Den svenska mässans införande. En historisk källstudie». Jämt fyrahundra år tidigare hade Olavus Petri tryckt sin liturgi »Den svenska mässan...» och sin den 10 maj daterade motive- ring for liturgireformen, »Orsak varföre mässan...». Det var emellertid inte jubileet som uppmärksammades av författaren, professorn i kyrkohistoria i Lund Hjalmar Holmquist. Genom den något egendomliga undertiteln markerade han sitt syfte att presentera en delvis ny bild av det tidiga svenska reformationsskedet på grundvalen av »nypublicerade eller redan kända dokument». Holmquist var sedan länge specialiserad på handböcker i allmän och svensk

kyrkohistoria och både i den genren dokumenterat stor förtrogenhet med aktuell forskning. I sin 1923 utgivna Översikt över svensk reformationstid hade han t.ex. tagit hänsyn till den problematisering av en tidigare relativt entydig bild av reformationens »införande» bara genom besluten på Västerås riksdag 1527, som då inletts av fr.a. K. B. Westman och Edv. Rodhe. I sin uppsats presenterade nu Holmquist själv omvärderande rön. Två år senare gav Holmquist ut en ny, mycket omfattande handbok över svensk reformationstid, det tredje bandet i den på hans initiativ brett upplagda och alltjämt ofullbordade serien »Svenska kyrkans historia». I denna volym kunde Holmquist redovisa en i viktiga avseenden än mer reviderad bild av de komplicerade utvecklingslinjerna som resultat av grundforskning med bearbetning av mycket nytt både tryckt och otryckt källmaterial.

En väsentlig förklaring till de många nya resultaten angav Holmquist själv: Sven Kjöllersström. Till hans namn knöts vissa uppgifter i uppsatsen 1931 – den första gången Kjöllersströms namn förekommit i vetenskapliga sammanhang – och i handboken 1933.

Sven Kjöllersström var lantbrukarson från Mossebo församling i Kinds kontrakt av Göteborgs stift – en bygd med stabil och kärv gammalkyrklig fromhet som inte bara utgjorde Kjöllersströms bakgrund utan otvivelaktigt förblev ett viktigt ferment i hans personlighet. Inte utan stolthet och tacksamhet har Kjöllersström noterat, att han själv var den tredje studenten från Mossebo som inskrivits i Göteborgs nation i Lund sedan nationens tillkomst 1682. Tjugoårig tog Kjöllersström studentexamen vid Lunds privata elementarskola (»Spyken») och fem år senare avlade han teol. kand.-examen. Sin ursprungliga avsikt att bli präst släppte han väl inte, men han inledde likväl högre studier i ämnet kyrkohistoria.

Genom forskarutbildningen drogs Kjöllersström in i ett stimulerande arbetslag under Holmquists ledning. Holmquist själv var en typisk representant för den från 1890-talet livaktiga kyrkohistoriska forskningen i Uppsala, manifesterad bl.a. i den 1901 startade Kyrkohistorisk Årsskrift (KÅ). Det av H. Hjärne och även N. Söderblom inspirerade programmet blev att för samtiden uppvisa Svenska kyrkans egenart genom att i ett internationellt perspektiv behandla den svenska provinsen av kristenhet alltifrån tidig svensk medeltid. Källkritiskt arbete krävdes men enbart som ett medel att se sammanhang i brett anlagda perspektiv. Det

programmet förde Holmquist med sig till Lund, där han blev professor 1909, och samma program tillämpade bl.a. Y. Brilioth, som från Uppsala via Åbo kom till Lund 1928 för att efterträda Edv. Rodhe på professuren i praktisk teologi. I Lund hade svensk medeltid och reformationstid blivit uppmärksammas arbetsfält genom fr.a. professorerna L. Weibull och G. Carlsson. Den senare hade fostrats i den hjärneska traditionen i Uppsala – där han f.ö. var nära vän med Y. Brilioth – innan han tillträdde sin lundaprofessur 1926.

Det var denna forskningsmiljö som blev Kjöllersströms. Långa tider var han likväl borta från Lund under dessa år: han uppehöll läroverkstjänster och fr.a. gjorde han sina arkivresor, vilka resulterade i mer eller mindre remarkabla »fynd». Det är, tycks det mig, betecknande för såväl den lundensiska forskarmiljön som Kjöllersströms generositet, att Holmquist för sin uppsats och handbok fick utnyttja Kjöllersströms excerptssamlingar, inklusive sådana aktstycken som skulle öppna helt nya perspektiv på reformationstiden. Det avgörande var att utvecklingslinjer fixerades, inte vem som gjorde det.

Första gången Kjöllersström själv publicerade forskningsresultat gjorde han det med besked: i K 1931 (tryckt 1932) ingick två mycket tunga bidrag av honom. I det ena kunde han i en gammal tvistefråga anföra övertygande bevisning för att Olavus Petri var den förste översättaren av Luthers lilla katekes och i vilket sammanhang det skedde. Det andra bidraget var editionen av och en uppsats om ett »fynd», »Visitatio Gustaviana». Aktstycket var uppsatt av Georg Norman, som Gustav Vasa inkallat från Tyskland för att som kyrkominister fullfölja kungens strävanden 1538/9-44 att överta biskoparnas kyrkoledande roll. Andra mer uppseendeväckande urkunder som Holmquist fått utnyttja tryckte Kjöllersström i »Svenska förarbeten till kyrkoordningen av år 1571» (1940) och »Missa Lincopensis» (1941). I båda volymerna liksom i KÅ-bidraget visade Kjöllersström prov på sin med åren nästan legendariska förmåga att finna okänt källmaterial i såväl ovanliga arkiv som i de mycket besökta, därtill att utnyttja fynden genom att sätta in dem i komplicerade historiska sammanhang.

I sin med det sällsynta högsta betyget bedömda doktorsavhandling »Striden om kalvinismen under Erik XIV» (1935) ägnade sig Kjöllersström åt en tidsperiod, som tidigare uppfattats som »ett sorts mellanspel» men i själva verket hade avgörande betydelse för utformningen av »reformatörernas

egenartade nordisk-svenska kyrkotyp» (Holmquist, Scandia 1930). På grundvalen av ett utomordentligt rikt och tidigare i mycket okänt urkundsmaterial och ett skickligt källkritiskt arbete kunde Kjällerström visa, att det faktiskt förhöll sig så. Han kunde klarlägga de religiösa och politiska sammanhangen mot en idéhistorisk bakgrund. Till de verkligt betydande upptäckterna» i doktorsavhandlingen hör dittills okända eller obeaktade skrifter, som Kjällerström kunde knyta till ärkebiskopen Laurentius Petri. Vid själva nyhetsvärdet fäste författaren som vanligt ingen särskild vikt – det avgörande var att genom arkivforskning och noggrant källkritiskt arbete lägga en stabil grund för teckning av utvecklingslinjer.

Talet om Svenska kyrkans egenart måste enligt Kjällerströms mening bli substantiellt och verifierbart genom historisk-kritisk grundforskning och en teologisk analys så obunden av program som möjligt. Det arbetet måste utföras i ett vetenskapssamhälle och inte i något ämnesmässigt ghetto. Det är betecknande att Kjällerströms första tryckta arbete – katekesuppsatsen 1931 – i förväg hade behandlats på seminarier i kyrkohistoria men också nordiska språk, och att doktorsavhandlingens kapitel hade ventilerats i det kyrkohistoriska seminariet och fr.a. G. Carlssons historiska seminarium. Som sina lärare räknade Kjällerström också Holmquist och i minst lika hög grad Carlsson. Livet igenom fortsatte Kjällerström ett nära samarbete med forskare också i andra fakulteter – historiker, filologer, rättsvetare osv. Det rörde sig om vänner från ungdomsåren, men Kjällerström knöt också ständigt nya förbindelser med specialister av olika slag. I sin minnesteckning över A. Thomson (Vetenskapssamfundets årsberättelse 1977-78) har Kjällerström gjort en beskrivning av ett tvärvetenskapligt arbetssätt som passar väl in på honom själv. Att han tillämpade det framgångsrikt kan illustreras av att han blev ledamot av flera vetenskapliga samfund, hedersdoktor vid de teologiska fakulteterna i Helsingfors (1967) och Köpenhamn (1979) och därtill också vid den humanistiska (historia, 1966) och den juridiska (rättshistoria, 1981) fakulteten i Lund. På sitt sätt belyses det också av att festskriften till honom, »Kyrka, folk, stat» (1967), innehåller bidrag av bl.a. kolleger vid de nämnda tre fakulteterna vid nordiska universitet.

Med sin doktorsavhandling bakom sig fick Kjällerström docenttjänst i kyrkohistoria 1935, och sex år senare efterträdde han Y. Brilioth på professuren i »praktisk teologi med kyrkorätt», en lärostol som från den tiden inte längre var förenad med

domprosttjänsten i Lund. Den förändringen var ett av leden i en utdragen process för boskillnaden mellan fakultet och kyrka liksom gränsdragning mellan teoretisk och praktisk prästutbildning. Successivt hade detta fått konsekvenser inte minst för denna professur. I anslutning till traditionen från Edv. Rodhe och Y. Briliotb tillämpade Kjöllersström uppfattningen, att ämnet praktisk teologi inte hade den normativa uppgiften att anvisa kyrkliga handlingsprogram. Ämnet hade blivit och måste vara »en rent teoretisk disciplin», vars »vetenskapsområde är kyrkans praxis» under olika tider, som skulle undersökas med hjälp av »en verklig teologisk analys och ett idéhistoriskt perspektiv» (i »Att studera teologi», ed. Kjöllersström m.fl., 1960).

Det synsättet präglade hela Kjöllersströms forskargärning. Det präglade också hans undervisning, där samspelet mellan forskning och forskarutbildning men också grundutbildning för honom var och förblev helt nödvändigt. Som forskare ställde han ytterligt stora krav på sig själv, och det var för honom en självklarhet att han som lärare hade inte bara rätt utan skyldighet att ställa krav på dem som på olika nivåer arbetade i ämnet. Han fick ett stabilt rykte som en fordrande examinerare vare sig det gällde avhandlingskapitel eller mindre uppsatser och tentamina i grundutbildningen. Lösa kunskaper, »tyck», dög inte, okritiskt accepterade av andras åsikter nagelfor han. Att få »spets» för Kjöllersström var en verklig framgång som krävde hårt arbete. Han ansåg föreläsningens formen överspelad sedan boktryckarkonsten uppfunnits, i seminarier kring valda problem, uppsatser etc. kunde verklig grundutbildning ske.

Seminariediskussionerna tror jag han också satte personligt värde på. Där framgick det ofta också att hans fordrande, kärva attityd inte uteslöt ett uppriktigt intresse inte bara för studenternas synpunkter utan även för dem själva. Den sidan var helt uppenbar för studenter i Göteborgs nation, där Kjöllersström var och fr.a. fungerade som inspektor 1956-67. Det intresset tog sig också det uttrycket att han under många år fram till sin död var ordförande i Thomanderska studenthemsstyrelsen.

Under alla år fram till pensioneringen 1967 togs Kjöllersström i anspråk för en rad offentliga uppdrag, t.ex. i kyrkomöte, domkapitel, domkyrkoråd och offentliga utredningar. Han kunde som få bl.a. ge historiskt perspektiv på aktuell kyrkolagstiftning och -tillämpning. Inom universitetsväsendet fick han en rad viktiga åligganden alltifrån ledamotskapet i 1945 års universitetsberedning. Som prorektor 1957-64 tjänstgjorde han

tillsammans med rektor Ph. Sandblom under en period, då studerandeantalet kraftigt expanderade och universitetsvärldens villkor överhuvud kraftigt förändrades – förtroendeposten kom att innebära en myckenhet av arbete i en central ledningsfunktion. Sådana uppgifter ägnade han sig åt med intresse, engagement och skicklighet.

Genom alla år betraktade sig Kjöllersström dock i första hand som forskare. På tjänsteresor till Stockholm och andra orter försökte han få tid till arkivbesök med sina excerptblock. Till UB kom han vid öppningsdags, om han så bara kunde stanna där någon timme före undervisning, sammanträden etc. Hans arbetsmodell blev för doktorander, särskilt de morgontrötta, både gissel och morot: ett handledarskap genom exemplets makt. De som hörde till hans forskarseminarium och många andra för den delen visste också var »Kjöller» normalt höll hus och att han alltid var beredd att diskutera det problem man kört fast i, läsa ett manus e.dyl. Det särskilt för en ung doktorand märkliga kunde också hända: att professorn kom för att resonera om det problem han själv stångades med. Forskarseminariet blev ett stimulerande arbetslag, den fordrande läraren också en omtänksam vän.

Som forskare mutade Kjöllersström från början in svensk reformationstid och åt den perioden skulle han ägna en rad arbeten under årens lopp. Han blev aldrig färdig med den, han var ständigt angelägen att pröva andras men också sina egna resultat. Ett utmärkt exempel på hans källkritiska skärpa, öppna blick för olika typer av samverkande faktorer och fyndiga kombinationsförmåga kan var uppsatsen »Västgötaherrarnas uppror» (Scandia 1963). Den uppsatsen är såtillvida ovanlig som att författaren för en gångs skull inte redovisar nytt urkundsmaterial. Genom egen grundforskning, som innefattade arbete med såväl källor som nya men också äldre bearbetningar (prövningen gällde metod och inte tryckår!), blev Kjöllersström den som mer än någon annan reviderat uppfattningen om reformationens »införande» och tecknat de komplicerade händelseförloppen och de tvära kastningarna från 1520-talet in i 1600-talet.

Reformationstiden förblev inte Kjöllersströms enda område. Under sina sista år gav han sig rent av i kast med ett helt nytt fält. I främst kyrkorättsliga undersökningar hade han i sin tidigare produktion berört medeltidsfrågor, men under slutet av 70-talet inriktade han sin forskning på komplexet av frågor rörande Sveriges kristnande och den begynnande riksenheten med utgångspunkt från

Sigfridslegenden och den äldsta organisationen av Växjö stift. Det arbetet fortsatte han ännu när sjukdomen bröt ner hans krafter under senvintern och våren 1981. Under 1980-81 kunde han publicera fyra delundersökningar med nya och intressanta tolkningsförslag, bl. a. »Sigfridslegenden» (Hum Vetenskapssamfundets Scripta Minora 1980-81:2).

Huvuddelen av Kjellerströms mycket omfattande produktion gällde emellertid den svenska reformationstiden och utvecklingslinjer ända in i nutiden. I uppsatser och böcker behandlades problem, som skulle kunna sammanfattas med titlarna på hans promotionsföreläsningar 1945 och 1967, »Den svenska statsreligionen» resp »Kyrka och samhälle i Sverige efter reformationen». Problemforskaren tog upp olika delfrågor, som ofta belystes i längdsnitt från svensk reformationstid till nutid. Metodiskt arbetade han på samma sätt som tidigare, vilket innebar att han blev en eminent kännare av arkivalier också från stormaktstiden, välorienterad vad gäller senare perioder. Behandlade han en specialfråga såsom tillkomsten av kyrkomötesförordningen 1863 (i SOU 1955:47) eller belyste han ett delproblem genom längdsnitt ville han inte göra avkall på sina tillförlitlighetskrav. Bakom elegant dragna vecklingslinjer i en uppsats ligger ett ofta omfattande förarbete, där Kjellerström inte nöjde sig med att ta ställning till resultat i tidigare forskning utan måste pröva dem i ljuset av eget arbete med tryckta och otryckta källor.

Centrala aspekter på Svenska kyrkans författning undersökte Kjellerström i den nämnda boken om förarbeten till 1571 års kyrkoordning. Det arbetet följdes av den ingående kartläggningen av utvecklingslinjerna fram till tillkomsten av 1686 års kyrkolag i främst »Kyrkolagsproblemet i Sverige 1571-1682» (1945) och, för perioden 1682-86, kap 3 i »Sätt till att ordinera en vald biskop` 1561-1942» (1974). På vad sätt den formellt aldrig upphävda kyrkoordningen och den formellt ännu gällande kyrkolagen varit normerande för utvecklingen in i nutiden har han tagit upp i olika sammanhang, bl a i den av honom redigerade jubileumsskriften »Kyrkoordningen 1571-1971» (1971). Ett viktigt tema i dessa och andra arbeten är frågan om överheten/den politiska maktens ansvar för och ställning i Svenska kyrkan eller, med andra ord, relationerna mellan kyrka och samhälle. Det komplexet belystes i ljuset av ideologiska, statsrättsliga och teologiska perspektivförskjutningar under århundradena. Kjellerström ägde ingen färdig mall att lägga på det historiska materialet, han sökte kärnfrågorna i problem och sammanhangen i händelseförlopp.

Ett komplex Kjöllersström arbetade med alltifrån 30-talet gälde biskopsämbetet i Svenska kyrkan. Tydligare än i kanske någon annan grupp av frågor Kjöllersström behandlade avtecknar sig här hans forskarprofil, hur han smält samman arv från Holmquist och Carlsson till krav på källkritiskt filigransarbete som förutsättningen för att kunna dra utvecklingslinjer och anlägga vida perspektiv. Alltifrån det senaste sekelskiftet hade från kyrkohistoriskt och kyrkligt håll hävdats, att det svenska biskopsämbetet var symbolen för Svenska kyrkans »egenart». Biskopsämbetet var, hette det, det viktigaste uttrycket för kyrkans självständighet i förhållande till statsmakterna. Samtidigt var det historiska episkopatet internationellt/ekumeniskt tecknet på den svenska lutherska kyrkans unika brobygggarroll, eftersom detta garanterade den obrutna förbindelsen med den kristna kyrkan före nationalstaternas och konfessionssplittringarnas tid. Kjöllersström anslöt sig till uppfattningen att biskopsämbetet hade en nyckelroll i Svenska kyrkans författning därmed för relationen stat-kyrka. Men i stället för att vidareföra talesätt eller programartade deklamationer undersökte han i vilken mening och på vad sätt biskopsämbetet haft central betydelse.

I en rad undersökningar, som tidsmässigt spänner från medeltid till nutid, har Kjöllersström behandlat fr. a. biskopstillsättningens traditionella fyra led: val, prövning, stadfästelse, ordination/vigning. De viktigaste arbetena är »Biskopstillsättningar i Sverige 1531-1951» (1952), »Kräkla och mitra» (1965) och »Sätt till att ordinera en vald biskop` 1561-1942» (1974). Han påvisade hur tjänsten/funktionen inte bara bevarades i den svenska reformationskyrkan utan då också utgjorde ett värn mot överhetens maktanspråk. Gentemot Gustav Vasa och hans söner lyckades biskoparna hävda sin rätt och skyldighet att utan överhetens inblandning vara kyrkans »uppsyningsmän», som vakade över att allt tillgick »ärliga och skickliga» och i enlighet med Guds ord. Kjöllersström undersökte bl. a. den sidan av saken också under stormaktstid etc. och fixerade ideologiska och realpolitiska tyngdpunktsförskjutningar. Som följd av nya accenter i uppfattningarna undergick tjänsten/ämbetet olika förändringar, de viktigaste under 1900-talet. Samtidigt som biskopsämbetet lyftes fram som symbolen för Svenska kyrkans egenart, skedde det egentliga brottet med den svenska reformatoriska traditionen. Intresset hade enligt Kjöllersströms bedömning flyttats över från uppgiften att värna om Guds ords auktoritet till ett särskilt ämbete med en till vigningen knuten auktoritet: »vigningssuccessionen

hade segrat över lärotraditionen».

Att man verkligen kunde tala om en Svenska kyrkans egenart och »lärotradition» markerade Kjöllersström bl. a. i några uppsatser om »Svenska kyrkans bekännelseskriterier» (bl. a. i STK 1945, 1946, 1962). Han redovisade vad Uppsala möte 1593 beslutat och inte beslutat om just den svenska evangeliska bekännelsen, och han visade hur saken uppfattats ända in i nutiden. Resultaten kan kanske sammanfattas så, att uppsalabeslutets formella innebörd om bekännelseskriterier efterhand föll i glömska. Detta avspeglade sig i olika editioner av dem, där tysk och inte svensk tradition efterhand blivit bestämmande, bl. a. i den numera brukade standardeditionen av år 1944. Den reella svenska lärotradition, som innehållsligt fixerades vid uppsalamötet, hade också ständigt utsatts för olika slag av hot. Inte sällan hade det varit från biskopar och andra ledande kyrkomän under det att både överheten och lekmannastånden kunnat värna om »lärosuccessionen». Det var sådana forskningsresultat som låg till grund för Kjöllersströms uppfattning, främst redovisad i den nämnda promotionsföreläsningen 1967, att såväl det svenska samhället som Svenska kyrkan bäst gagnades av att de traditionella banden mellan stat och kyrka bevarades. Ett sådant personligt omdöme hör till de verkliga undantagen i Kjöllersströms produktion. När sådana fälldes, behövde ingen tveka om att det var hans personliga uppfattning, en genom hårt arbete grundad mening.

Genom sin långa vitala och energiska gärning blev Sven Kjöllersström nästan en institution. Som forskare hade han en skarp profil, som människa ägde han verklig resning. Om honom kan sägas att han var en personlighet.